

KALBOTYRA IR JOS ŠAKOS

1.1. **Mokslas, tiriantis kalbą, vadinasi kalbotyra, arba lingvistika.** Skiriamos kelios kalbotyros šakos. Kalbos istoriją, kalbos reiškinių raidą nagrinėja *istorinė*, arba *diachroninė*, kalbotyra. Kalbotyros šaka, kuri į kalbą ir jos reiškinius žiūri statiškai, kuriai rūpi tam tikro laikotarpio kalbos sistema, yra *sinchroninė* kalbotyra. Kalbos sandarą sudarančių elementų sisteminius santykius tiria *struktūrinė* kalbotyra. Istorinės kalbotyros šaka *lyginamoji* kalbotyra nagrinėja giminiškų kalbų faktus ir jų santykius.

Yra kalbotyros šakų, kurių objektas – socialinių reiškinių santykiai su kalba: visuomenės gyvenimo įtaką kalbai ir kalbos sąsają su visuomene nagrinėja *sociolingvistika*, tautos, jos kultūros ir papročių santykius su kalba – *etnolingvistika*.

Kalbotyra turi keletą šakų, kurios tiria atskiras kalbos sandaros dalis ir atskirus kalbos lygmenis.

Kalbos garsų sistemą, jų susidarymą ir akustines ypatybes nagrinėja *fonetika* (žr. skyrių „Fonetika“). Kalbotyros šaka, tirianti kirtį ir intonaciją, vadinasi *akcentologija*, arba kirčiavimas (žr. skyrių „Kirčiavimas“).

Kalbos tarmes, tarmių susidarymą ir jų raidą nagrinėja *dialektologija*. (Apie lietuvių kalbos tarmes žr. 3.1–3.4.)

1.2. **Gramatika** tiria žodžių, jų junginių ir sakinių gramatinę sandarą. Ją sudaro dvi atšakos: *morfologija*, kurios objektas – žodžių sudėtis ir formos, žodžių daryba ir kaityba, ir *sintaksė*, nagrinėjanti sakinių ir žodžių junginių sandarą. Lietuvių kalbos morfologija plačiau aprašoma skyriuje „Morfologija“, sintaksė – skyriuje „Sintaksė“.

1.3. Kalbotyros šaka **leksikologija** tiria žodžius, t.y. kalbos žodyną. Ji skyla į keletą atšakų, nagrinėjančių žodžius kilmės, reikšmės ir kitais atžvilgiais.

Pagal kilmę žodžiai skirstomi į savuosius žodžius ir skolinius. *Savieji žodžiai*, arba veldiniai, sudaro seniausią kalbos žodyno klodą. Lietuvių kalboje dalis veldinių paveldėti iš indoeuropiečių prokalbės laikų, pvz.: *akis, brolis, motina, trys*. *Skoliniai* – iš kitų kalbų pasiskolinti žodžiai ar kitokie kalbos elementai: priešdėliai, priesagos, žodžių junginiai.

Žodžiai, pasidaryti iš kitų – *pamatiniai* – žodžių, yra *dariniai*: *degalinė* (: *degalai*), *kepiny* (: *kepti*), *pastogė* (: *po stogu*). Juos tiria žodžių daryba.

Pagal reikšmę žodžiai gali būti *homonimai* – vienodai skambantys, bet turintys skirtingą reikšmę, pvz.: *kasa* (plaukų) ir *kasa* (banko); *sinonimai* – vienodą arba artimą reikšmę turintys žodžiai, pvz.: *kiškis* ir *zuikis*; *antonomimai* – priešingos reikšmės žodžiai, pvz.: *diena* – *naktis*, *juodas* – *baltas*.

Atskiros leksikologijos atšakos yra etimologija ir onomastika. *Etimologija* aiškina žodžių kilmę, *onomastika* – asmenvardžius, vietovardžius ir kitus tikrinius vardus.

Prie leksikologijos šliejasi *frazologija*, tirianti pastovius, sustabarėjusius žodžių junginius, vadinamuosius frazeologizmus, kurių reikšmė nutolusi nuo juos sudarančių žodžių reikšmės, pvz.: *dėti į akį* „miegoti“, *išlindo yla iš maišo* „paaiškėjo apgaulė, blogas darbas“.

1.4. Kalbos stilius tiria kalbotyros šaka **stilistika**. Stilistika domisi įvairiais kalbos raiškos savitumais ir funkciniais kalbos stiliais. Funkciniai stiliai skiriami pagal kalbos vartojimo sritis.

1.4.1. **Buitinis, arba šnekamasis, stilius** yra kasdienio bendravimo stilius, vartojamas neoficialiosiose gyvenimo srityse: šeimoje, gatvėje, buityje ir pan. Jam būdingas kalbos individualumas ir šmaikštus (ar šiurkštus) vaizdingumas, trumpi sakiniai, pvz.:

– *Iš kur tu?*

– *Iš namų.*

– Ir sugalvok tu man tokiu oru eiti geležinkeliu!

– Kad man būtina! reikėjo. (Kazys Jankauskas, 1993)

1.4.2. **Meninis, arba grožinis, stilius** vartojamas grožinėje literatūroje, atlieka estetinę bei ekspresinę funkciją. Šiam stiliui būdingas individualumas, subjektyvumas ir vaizdingumas, pvz.:

Medis apačioje griekštelėjo, susvirduliavo lyg nežinodamas, į kurią pusę griūti, – ir triokštelėjęs nuslinko žemyn šlamšdamas. Krito staigiai. Vainikuota galva dusliai šlumstelėjo į žemę. Spiečius sniegulių ištryško iš viršūnės. Pušis dar krūptelėjo, sušiureno pastarą kartą ir nutilo.

(Antanas Vaičiulaitis, 1996)

1.4.3. **Mokslinis stilius** – mokslinės veiklos, mokslinių darbų rašymo stilius. Jo pagrindinė funkcija – apibendrinti ir perduoti informaciją. Šiam stiliui būdingas faktų konstatavimas, objektyvumas, ilgi išplėstiniai sakiniai, pvz.:

Gyvenamųjų vietų (miestų, miestelių, kaimų ir pan.) vardų daryba iš upių bei ežerų vardų lietuvių kalbai labai būdinga. Nereti ir tokie atvejai, kai upės ar ežero vardas tampa gyvenamosios vietos vardu be jokių žodžių darybos priemonių: Rusnė – iš upės vardo Rusnė, Dysna – iš upės vardo Dysna, Dūkštas – iš ežero vardo Dūkštas, Alovė – iš upės vardo Alovė ir t. t. (Aleksandras Vanagas, 1996)

1.4.4. **Kanceliarinis stilius** vartojamas raštvedyboje. Juo rašomi įvairūs tarnybiniai dokumentai, reikalų raštai. Kanceliarinio stiliaus ypatybė – oficialumas, standartiškumas, tikslumas, pvz.:

Informuojame, kad jūsų paraiška buvo svarstyta Komisijos posėdyje. Komisijos narių nuomone, sumanytas darbas yra aktualus ir remtinas. Prašom iki š. m. gruodžio 10 d. pateikti autorių sąrašą ir smulkų darbo planą.

1.4.5. **Publicistinis stilius** – tai ir mokslinio, ir meninio stiliaus ypatybių turintis stilius. Jis vartojamas periodinėje spaudoje, radijuje ir televizijoje. Šiam stiliui būdingas konkrečių faktų konstatavimas su vaizdingais ir emociingais žodžiais bei posakiais.

Šiandien sukanka lygiai 450 metų, kai išėjo pirmoji lietuviška knyga – Martyno Mažvydo „Katekizmas“. Pirmosios lietuviškos knygos sukakčiai skirti renginiai prasideda Vilniaus universiteto bibliotekoje. Čia, kur saugoma vienintelė Lietuvoje Martyno Mažvydo „Katekizmo“ knyga, atidaroma Lietuvos senųjų knygų ekspozicija. („Lietuvos rytas“, 1997 01 08)

1.5. Reikšmingiausi lietuvių kalbos stilistikos veikalai yra Juozo Pikčilingio dviejų dalių „Lietuvių kalbos stilistika“ (1971–1975) ir Kazimiero Župerkos „Lietuvių kalbos stilistika“ (1983).

Kompiuterinis lietuvių kalbos žinynas. Nuo morfologijos iki reikalų raštų, sudarė Petras Kniūkšta, Vilnius: Šviesa, 2004.